

Жумалиев С. Ч.

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК-МАДАНИЙ БОРБОРЛОРДУН
ТҮЗҮЛҮҮ ШАРТТАРЫ ЖАНА ӨБӨЛГӨЛӨРҮ**

Жумалиева С. Ч.

**СТРУКТУРНЫЕ УСЛОВИЯ И ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-
КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

S.Ch. Zhumalieva

**THE STRUCTURAL CONDITIONS AND PREREQUISITES FOR CREATION OF
NATIONAL-CULTURAL CENTERS IN KYRGYZSTAN**

УДК:908/5 (575.2)

Макалада этникалык белгилер боюнча коомдук уюмдардын, улуттук-маданий борборлордун түзүлүү шарттары жана өбөлгөлөрү каралган.

The article considers the incentives and the condition of the structure of national-cultural centers and public funds for the ethnic character.

СССРдин таркашы жана тоталитардуулуктан баш тартуу жаңы көз карандысыз мамлекеттердин, саясий партиялардын, жарандардын коомдук уюмдарынын, этникалык белгилер боюнча коомдук-саясий кыймылдардын пайда болушуна, улуттук маданий типтеги бирикмелердин түзүлүшүнө алып келди. СССРдин жана бир катар союздук республикалардын эл депутаттарынын съезди тарабынан бир катар мыйзамдардын кабыл алынышына байланышкан өлкөдөгү, республикадагы саясий кырдаалды либералдаштыруу этникалык белгилер боюнча коомдук жана коомдук-саясий бирикмелердин ачылышына, улуттук маданий борборлордун түзүлүшүнө шарт түздү. Этникалык белгилер боюнча жарандардын коомдук бирикмелердин пайда болушу – объективдүү тарыхый процесс. Кыргызстанда алардын түзүлүшү үчүн зарыл болгон өбөлгөлөрү куралды.

(Этникалык белгилер боюнча коомдук бирикмелердин), улуттук-маданий борборлордун түзүлүшүн анализдөө үчүн кийинки учурларды бөлүп алса болот. 80-жылдардын аягында жарандардын көп сандаган коомдук түзүлүштөрү пайда болду. Жарандардын коомдук бирикмелеринин бардык, биздин учурда маданий-улуттук категорияларынын айырмалоочу белгиси болуп, алардын макулдук болгон, келечектүү программанын жоктугу ачык көрүнүп турду. Бул учурда жарандардын коомдук жана саясий активдүүлүгүндөгү тажрыйбасынын, аракет кылуу билгичтигинин жоктугу саясий чындыкка карай иш алып барууга тоскоолдук кылды. Алар үчүн талаш тартыш, теориялык семинарлар, митингдер сыяктуу ишмердүүлүк ыкмалары мүнөздүү болгон. Демилгечилердин пайда болгон биринчи тобу өз элинин – расмий саясаттан көз каранды аймактык, маданий, табигый укугун талашып турган. Бирок, жада калса ушул көз карандысыз улуттук-маданий борборлор, Кыргызстандын жетек-

чилиги сыяктуу эле Москваны карап иш кылышкан [1.с.54]. Өлкөнүн демократия жолу боюнча алга жылышы боюнча, биринчи планга коюлган максаттардын жана регионалдык (шаардык, областтык, райондук) деңгээлдеги уюмдардын комплекстүү мүнөзү менен улуттук-маданий борборлор алга жылдырылган. Биринчи улуттук-маданий борборлор квалификациялык адистерди даярдоого шарт түзөт, окуу китептерин, окуу куралдарын, сөздүктөрдү, малымдамаларды, көркөм адабиятты чыгаруу маселелерин чечет, көркөм өздүк топторду жана фольклордук ансамблдердин жамааттарын түзүү жана ар кандай фестивалдарды, сынактарды, маданият күндөрүн өткөрүп, улуттук каада-салттарды үгүттөйт деп эсептелген.

Бийликке М.С. Горбачев келгенден кийин союз республикаларында мамлекет тарабынан этникалык проблемаларга көбүрөөк көңүл бурула баштады. ССКП БК аппаратында улуттук мамилелер боюнча бөлүм ачылат, ал жакка ар кайсы улуттардын атынан жер-жерлерден жумушчулар чакырылып, академиялык чөйрөдөн кеңешчилер чөйрөсү калыптанат. Согушка чейинки мезгилдерден бери биринчи жолу улуттук саясат проблемалары ССКП 27-съездинде, ССКП БК Пленумунда (1987, январь), андан кийин Бүткүл Союздук 19-партконференцияда көтөрүлөт (1988). Бул конференциянын «улут аралык мамилелер туурасында» резолюциясында өлкөнүн бардык улуттарынын жалпы кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн канааттандырууну айкалыштырган жаңы саясий курстун зарылдыгы туурасына айтылган. Союздук жана автономиялык түзүлүштөрдүн укуктарын кеңейтүү зарылдыгы жана ССР Союзунун жана совет республикаларынын компетенциясын чектөө, жер-жерлерге бир катар башкаруу функцияларын берүү, экономика, социалдык жана маданий өнүгүү, жаратылышты коргоо тармактарында өз алдынчалуулугун күчөтүү каралган [2.с. 7-25].

Кыргызстандын тарыхында ар түрдүү этностор, ар кайсы дин ишенимдеринин өкүлдөрү биздин коомдун маданий калыптанышына өз салымын кошушту. Полимаданий коомдо жашоо ар кайсы диндеги жана маданияттагы элдердин чогуу жашоого болгон салтын иштеп чыкты. Кыргыз-

стандагы азыркы коомдук мамилелердин айыр-малоочу чени – бир тарабынан, коомдогу этностор аралык макулдук салтынын бардыгы, экинчи тарабынан – этностор аралык жаңжалдардын алдын алуу жана чечүү тажрыйбасынын жоктугу. Советтер союзунун убагында интернационализм жана эл достугу идеологиясы башкы орунда турган. Бул идеология тоталитардык бийликтин кубаттуу көзөмөлү алдында коомдогу стабилдүүлүктү камсыз кылып турган. Туруктуу идеологиялык жана саясий көзөмөл, экономикалык кээде маданий көз карандылык улут аралык проблемаларды өз алдынча чечүү үчүн биоим топтоого шарт түзгөн эмес. Коомдогу стабилдүүлүктү жана этностор аралык макулдукту, ошондой эле кыргыздардын салттуу туугандык байланыштарын сактоо менен, эч качан башка этносторду ассимиляция кылбагандыгы дагы камсыз кылып турган [3.с.8]. 80-жылдардын аягында ачык айтуу саясатынын башталышы менен калктын коомдук аң-сезиминде өзгөрүү процесси байкалды. Советтик идеологиянын мурдагы негизи болгон жана орусташтыруунун активдүү негизин камтыган интернационализмди сыр пикир менен кабыл ала башташты.

Кыргызстан Компартиясынын БКнын алдындагы улуттук жана улуттар ортосундагы мамилелердин маселелери боюнча комиссиянын кезектеги заседаниясында, республикалык Элдердин Достугу үйүн түзүү жөнүндө маселе каралган. Анын негизги милдети окуу жайлардын, илимий жана идеологиялык мекемелердин, коомдук уюмдардын ишин илимий-методикалык жактан камсыз кылуу болуп эсептелинген. Ошол эле мезгилде Элдердин Достугу үйүндө достук музейин түзүү белгиленгендиги каралган. Кыргыз элинин экономикасынын, илиминин жана маданиятынын калптанышынын башында турган эң көрүнүктүү орус, советтик окумуштуулардын, жазуучулардын, композиторлордун китептери, жеке документтери коюлган. Орус, кыргыз мектептери менен кошо Кыргызстанда 141 мектепте өзбек, тажик, немец, дунган тилдери эне тили катары окутулуп жатат – деп белгиленет 1987-жылкы Мугалимдер гезитинде [4. с.2].

Кыргызстандын Компартиясынын БК Пленумунун 1988-жылдын 21-майындагы отурумунда, республикада жашап жаткан улуттук топтордун маданият сурамжылоолору толук канааттандырылып жатат деп айтылат. Клубдарда жана маданият үйлөрүндү көркөм чыгармачылык мене ниш алып барган 17 дунган, 12 немис, 8 уйгур, 6 курд тобу бар. Телеберүүдө немис, дунган жана орус тилдериндеги көргөзүүлөр киргизилген.

СССР Министрлер кеңешинин комиссиясынын отурумунда советтик немистердин жана крым татарларынын проблемалары боюнча 1989-жылы 25-декабрда №1 Кыргыз ССРинин министрлер Кеңешине советтик немистердин маданиятын өнүктүрүү, алардын улуттук каадаларын сактоо, маданий турмуштук керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн

зарыл болгон шарттарды түзүү боюнча улуттук райондордун түзүлүшү туурасындагы пикирлерин берүү сунушталган. Буга 03.01.90-ж., №9-21 Кыргыз ССРинин юстиция министрлиги советтик немистердин жана крым татарларынын жыйнактуу жашап жаткан жерлеринде улуттук поселкалык жана айыл кеңештерин түзүү мүмкүн экендигин айтып жооп беришкен [5]. 1990-жылы 12-сентябрда СССРдин «СССРдеги коомдук бирикмелер туурасында» [6] мыйзамында улуттук-маданий бирикмелердин ишмердүүлүгү жана түзүү үчүн уюштуруучу жана укуктук негиздер түзүлгөн, бул баарынан мурда немистерге, корейлерге жана күрдөргө ж.б. тиешелүү.

Державанын кулашы жана жаңы көз карандысыз мамлекеттерде бөлүштүрүлгөн дивергенттүү процесстер советтик корейлердин калыптанып калган этникалык жалпылыгын нуклеаризациялоого алып келет. Мындай майдалоо жаңы «казакстандык», «кыргызстандык», «өзбекстандык» жана «Россиялык» корейлердин пайда болушунун башталышына алып келди. Корейлердин болжолдуу саны бүгүнкү күнү төмөндөгүдөй: Казакстан – 103 миң, Өзбекстан – 160 миң, Кыргызстан – 20 миң адам [7.с.45].

Кыргызстанда корейлер негизинен борборлордо жана ага жакын жайгашкан райондордо жашашат, ал жерде кырдаал бийлик тарабынан жөнгө салынып турат жана курчап турган калк көп улуттуу, орус тилинде сүйлөшөт жана жумушчу орундар бар. 1988-жылы 12-декабрда Ташкентте С.М. Хандын төрагалыгынын алдында «корей маданий борборлорун ачуу боюнча республикалык уюштуруучу комитеттин» түзүүчүлөр чогулушу болуп өттү. Бирок биринчи расмий каттоодон Алма-Ата шаарынын корейлердин маданий борбору өткөн, ал дагы түзүүчүлөр чогулушунда түзүлүп, 1989-жылдын 18-июнунда өткөн [7.с.46]. Кыргызстандын корейлеринин маданий-агартуучу ассоциясынын түзүүчүлөр конференциясы 1989-жылы 16-декабрда өткөрүлгөн.

1990-жыл 13-марттагы Кыргызстандын Компартиясынын БК пленумунун отурумунда А.М. Масалиев «Азыркы шарттардагы партиянын улуттук саясаты туурасындагы» өз докладында, КПССтин платформасына ылайык, республикада улуттук-маданий борборлор, коомдор түзүлө баштагандыгын айткан. Немистерди «Баарлашуу» клубу штеп жаткан, корей, уйгур, түрк маданий ассоциациялары кайра курулуу стадиясында эле, дунган маданий борборунун ачылышы туурасындагы маселе каралып жаткан. Улуттук руханий баалуулуктарды, прогрессивдүү элдик каадаларды жана салттарды үгүттөө аркылуу бул борборлор жана ассоциациялар адамдарды бири бирине жакындатууга жана өз ара түшүнүшүүгө шарт түзүп берет [5].

Башка улуттардын өкүлдөрү үчүн, спецификалык маселелерди, тилди жана маданиятты өнүктүрүүнү канааттандыруу үчүн шарттар түзүлөт. Эне тил катары немис тили 11 мектепте окулат, дунган тили – 10 мектепте, күрд тили – 5 мектепте, түрк тили – 4

мектепте, уйгур тили – 3 мектепте окулат [8]. 1990-жылдагы 13-январдагы кыргызстандын Компартиясынын БК XIV Пленумунун Токтомунда практикалык иштердин планы түзүлгөн. Анын 6-пунктунда ар кайсы улуттардын тилин жана маданиятын өнүктүрүү маселелерин чечүүдө, мектептерди эне тилиндеги адабият менен камсыз кылууда, өз чөйрөсүнөн мугалимдерди тандоодо, улуттук-маданий борборлорду түзүүдө көпчүлүгүн ушул эле элдердин өкүлдөрү жасай алаары айтылган [9].

Кыргызстан Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1991-жылдын 1-февралындагы Токтому менен «Коомдук бирикмелер туурасында» Мыйзамы ишке киришкен, бул Мыйзамга ылайык коомдук бирикмелердин Уставдарын каттоо туурасындагы арыздарды кароо Эрежелери бекитилген [10.с.42].

«Кыргызстандын славян фонду» коомдук бирикме катары, Уставга ылайык улуттук күчтөрдү консолидациялоого, славян маданиятын, адабиятын өнүктүрүүгө, каада салттардын кайра жаралышына шарт түзүүгө, элдердин ортосундагы өз ара мамилени бириктирүүгө ж.б. жаралган. «Кыргызстандын Славян фонду» тарабынан түзүлгөн «Славян кабарлары» газета беттерине жарыяланган материалдар славян руханий салттарын өнүктүрүүгө жана сактоого шарт түзөт, коомчулуктун көңүлүн жашоонун салттык-улуттук ыргагындагы проблемаларга бурат, славян маданиятынын, билим берүүнүн жана тарыхтын, ж.б. руханий негиздерине жаштардын кызыкчылыгын арттырат [11].

Коомдук бирикмелерди Кыргыз ССРинин юстиция министрлиги катташы үчүн каттоо чогултууларынын өлчөмү аныкталды. Мисалы, республика аралыктарга 1500 рубль, республикалыктарга – 1000 рубль, жергиликтүү уюмдарга 500 рубль [12].

Кыргызстан республикасынын юстиция министрлигинин маалыматы боюнча 1991-жылдын 8-июлунда 13 улуттук-маданий борборлор иш алып барып турушкан, алардын экөө Коом, бирөө Союз: «Кыргыз эли» коому жана «Манас-Ата» коому жана Кыргызстан Республикасынын эл таланттарынын Союзу [13].

Немис маданиятынын борбору. Советтик немистердин улуттук маданиятынын кайра жаралышы жана аны республикада, башка республикаларда жана чет мамлекеттерде үгүттөө. Жарандардын активдүүлүгүн жана өз алдынча ишин өнүктүрүү, коомдун мүчөлөрүнүн профессионалдык жана жеке кызыкчылыктарын канааттандыруу. Төрагасы – В.М. Штокерт. **Славян фонду (Кыргыз республикасындагы эл аралык фонддун салавян жазмасы бөлүмү).** Славяндардын руханий салттарын кайра жаралышына, өнүктүрүүгө жана сакталышына жардам берүү, коомчулуктун көңүлүн жашоонун салттык-улуттук ыргагындагы проблемаларга бурат, славян маданиятынын, билим берүүнүн жана тарыхтын, ж.б. руханий негиздерине жаштардын кызыкчылыгын арттырат. Төрагасы – А.М.

Сорокин. **Кореяны бириктирүүгө жардам көргөзүүчү ассоциация.** Коомдук пикирди калыптандыруу, Кыргызстандын корей жана башка улуттагы жарандарын жана дүйнө элдерин Түндүк жана Түштүк Кореяны бириктирүүгө чакыруу. Төрага – Г.А. Пак. **Кыргызстан Республикасынын советтик немистеринин «Кайра жаралуу» коому.** Советтик немистердин бардык патриоттук күчүн бүткүл дүйнөлүк кайра курууга таасир берүү үчүн консолидациялоо, советтик немистердин интернационалдык ынанымдарын, патриоттук тарбиясын, улутчулдуктун жана шовинизмдин пайда болушуна, улутчул өзүмчүлдүктүн жана улуттук чектөөлөргө болгон чыдамсыз мамилесин тереңдетүү. Төрага – К.Н. Эмих. Кыргызстан Республикасынын советтик уйгурларынын «Иттипак» (Биримдик) маданий-агартуучу коому, уйгур элинин улуттук маданиятынын, тилинин, каада салтынын өнүгүшүнө, саясий, укуктук, экономикалык жана экологиялык маданияттын көтөрүлүшүнө жардам берүү. Төрагасы – Н. Кенджиёв. **Кыргызстан Республикасынын түрктөр ассоциациясы (АСТУРК).** Түрк тилинин жазмасынын, адабиятынын, искусствосунун сакталышы жана өнүгүшү үчүн чыгармачыл күчтөрдү бириктирүү, советтик түрктөрдүн жыйнактуу жашаган жерлеринде иштөө шартын түзүү. Төрагасы – М. Иззатов. **Кыргызстан Республикасынын корейлеринин «Чинсон» (Достук) ассоциациясы,** корей элинин тилин, маданиятын, искусствосун, каада салттарын кайра жаралтуу, жаштарды улуттук каада салттардын рухунда тарбиялоо, Кореянын тынчтыкта жашашына жалпы кам көрүү, жарандык, саясий, экономикалык, социалдык укуктарды жана корей элинин эркиндигин коргоо. Төрагасы – В.С.Мун. **Кыргызстан Республикасынын өзбек калкынын «Орзу» (Кыял) маданий борбору.** Республикага келген кайра куру процесстеринде калктын саясий активдүүлүгүн көтөрүү, элдердин ортосундагы достукту чындоо, улуттук маданиятты, тилди, каада салттарды көтөрүү. Президенти Садыкбаев И.У. **Советтик дунгандар ассоциациясы (СДА).** Дунган тилин, маданиятын, улуттук каадаларды, салттарды кайра жандандыруу жана өнүктүрүү, саламатыкты сактоону коргоо, дунган калкынын социалдык экономикалык жана саясий укуктарын коргоо. Президенти – Ю.М. Дунларов. **Кыргызстан Республикасынын Ош областынын өзбек улуттук-маданий борбору,** улуттук мамилелерди жалпы мамлекеттик жана улуттук кызыкчылыктар менен айкалыштыра өнүктүрүү, улуттардын жана элдин улуттук маданиятын биргелешип байытуу. Төрагасы – Н.Б. Бахрамов. **Татар-башкырлардын «Туган-Тел» коомдук маданий борбору** 1991-жылы 17-декабрда Бишкек шаарынын аймагында иш алып баруучу жергиликтүү коомдук бирикме катары катталган. Борбор татарлар менен башкырлардын түзүүчүлөрүнөн чогулушунда 1989-жылы 5-ноябрда түзүлгөн. Борбордун башкы максаты – татар жана

башкыр элинин тилин, маданиятын, каада салттарын жана искусствосун жандандыруу, Татарстан жана Башкырыстан республикалары менен байланышты орноту [14]. 1991-жылдын 21-августунда Кыргызстан Республикасынын Президентинин «кыргызстан республикасынын «Коомдук бирикмелер туурасында» мыйзамын колдонуусу туурасында» Укачы чыгарылган. 1991-жылы 9-октябрда 18 коомдук бирикме катталган, алардын максаты улуттук маданиятты, каада салтты, тилди кайра жаратуу жана өнүктүрүү болгон [15. С. 111].

УМБ түзүлүү өбөлгөлөрүнүн жалпы жыйынтыктарынын бир катар бүтүмдөрдү чыгарса болот. Биринчиден, алар 80-жылдардын аягындагы советтик коомду, анын саясатын, идеологиясын, социалдык-демографиялык курамын жана башка тутумдук элементтерин камтыган бардык жылыштардын жана өзгөрүштөрдүн контекстинде пайда болгон. ССКП тарабынан жарыяланган «кайра куру» улуттук маданий борборлордун өсүшүнө жана бекемдешине жакшы шарт түздү. СССРдин кулашы жана демократиялык укуктук коомду куру жолуна түшкөн көз карандысыз Кыргызстандын түзүлүшү улуттук биримдиктердин функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн жана багытын кеңейтти. Экинчиден, улуттук-маданий борборлор тоталитардык коомдун очогунда жаралды, бирок ошол эле убакта, тигил же бул этностордун улуттук жана маданий өнүгүүсүнүн атаандаш программаларын сунуш кылуу менен, алар тоталитардык режимдин калдыктарын солгундатып, өз элдин саясий жана коомдук жашоого тартып башташты. Үчүнчүдөн, программалык жоболор иштелип чыга баштады, алар келечекте ар кайсы саясий партиялардын, мамлекеттик программалардын теориялык материалдарында

өз ордун тапты. Төртүнчүдөн, улуттук-маданий борборлордун активи кандайдыр билимге жана коомдук-саясий иштин позитивдүү тажрыйбасында ээ болду.

Адабияттар:

1. Этничность, конфликт и согласие. – М., 2003. –С. 57.
2. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г. Стенографический отчет. В 2 т. Т.2.-М., 1988.-399 с.
3. Шукуров Э. Многонациональный Кыргыз-стан: взгляд на ситуацию и перспективы. В кн. Кыргызстан: некоторые аспекты социальной ситуации – Б., 2000.- С.8.
4. Мугалимдер газетасы, 4-сентябрь, 1987-ж. №71.
5. Постановление Правительства о реализации Указа Президента Республики Кыргызстана от 29 января 1992 года. «Об образовании в Республике Кыргызстан немецких национальных культурных округов и национальных производственно-коммерческих структур». От 4 марта 1992 г. №58.
6. Закон СССР «Об общественных объединениях в СССР» - М., 1991.
7. Ли Г.Н. Корейцы в Кыргызстане. – Б., 1998.
8. ЦГА КР ф.511, оп. 1. д. 1253, л. 16-20.
9. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 19-20 сентября 1989 г. М., 1989. – 255 с.
10. ЦГА КР ф.511, оп. 1.д. 1232, л. 42, 46, 64-65.
11. Устав Славянского фонда в Кыргызстане. – Б., 1992.
12. ЦГА КР ф.511, оп. 1. д. 1232, л. 1-9.
13. ЦГА КР ф.511, оп. 1. д. 1201, л. 295-301.
14. ЦГА КР ф.511, оп. 1. д. 1253, л. 54-65.
15. Сборник отчетов о деятельности Совета Ассамблей народа Кыргызстана, национально-культурных центров и общественных объединений, входящих в состав Ассамблей народа Кыргызстана (1996-2000 гг.). – Бишкек, 2000. -127 с.

Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.Дж.